

LINGVOKULTUROLOGIYADA ONOMASTIK BIRLIKALAR TADQIQI

Abdumannopova Laylo Shermuhammad qizi

O'zMU 2-kurs magistranti.

Layloabdumannopova36@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21878898>

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi onomastik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Antroponimlar, toponimlar, etnonimlar va gidronimlarda xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi, urf-odatlar, diniy e'tiqodlari hamda qadriyatlarining aks etishi yoritiladi.

Shuningdek, atoqli otlarning madaniy axborotni saqlash va avlodlarga yetkazishdagi vazifasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar. lingvokulturologiya, onomastika, onomastik birlik, atoqli ot, antroponim, toponim, etnonim, gidronim, milliy madaniyat, tarixiy xotira.

Аннотация. В данном тезисе анализируются лингвокультурологические особенности ониматических единиц. Рассматривается отражение исторической памяти, национального мировоззрения, обычаев, религиозных представлений и ценностей народа в антропонимах, топонимах, этнонимах и гидронимах. Также раскрывается роль имён собственных в сохранении и передаче культурной информации последующим поколениям.

Ключевые слова: лингвокультурология, ониматика, ониматическая единица, имя собственное, антропоним, топоним, этноним, гидроним, национальная культура, историческая память.

Abstract. This thesis analyzes the linguocultural features of onomastic units. It examines how the historical memory, national worldview, customs, religious beliefs, and values of a people are reflected in anthroponyms, toponyms, ethnonyms, and hydronyms. The study also reveals the role of proper names in preserving cultural information and transmitting it to subsequent generations.

Keywords: linguoculturology, onomastics, onomastic unit, proper name, anthroponym, toponym, ethnonym, hydronym, national culture, historical memory.

Kirish. Onomastik birliklar muayyan xalqning tili, tarixi, etnik tarkibi, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi muhim lisoniy hodisalardir. Antroponimlar, toponimlar, etnonimlar, gidronimlar va boshqa atoqli otlar shaxs yoki obyektning nomlash bilan birga, milliy madaniyatga doir axborotni ham saqlaydi.

Lingvokulturologik yondashuv ushbu nomlarda aks etgan urf-odatlar, diniy e'tiqodlar, mifologik tasavvurlar, tarixiy xotira hamda hududiy mansublik belgilarini aniqlash imkonini beradi. O'zbek onomastikasining ilmiy rivojida E. Begmatovning antroponimik, T. Nafasov va S. Qorayevning toponimik, N. Uluqovning gidronimik tadqiqotlari muhim o'rin egallaydi. Mazkur ishlarda atoqli otlarning lug'aviy-semantik tarkibi, etimologiyasi va nomlanish motivlari boy faktik materiallar asosida yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o'zbek tilidagi antroponim, toponim, etnonim va gidronimlarning milliy-madaniy mazmunini aniqlash maqsadida tavsifiy, semantik, etimologik, kontekstual hamda lingvokulturologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Onomastik birliklar E. Begmatovning antroponimikaga, T.Nafasov va S.Qorayevning toponimikaga, N.Uluqovning

gidronimikaga oid ilmiy tadqiqotlari asosida guruhlandi. Nomlarning shakllanish motivlari, tarixiy-etnik manbalari, diniy tasavvurlar, urf-odatlar va xalqning hududiy xotirasi bilan aloqasi qiyosiy tahlil qilindi. Natijalarni asoslashda ilmiy monografiyalar, izohli lug'atlar va tarixiy-lisoniy manbalardagi faktik materiallarga tayanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Lingvokulturologik yondashuvda til faqat aloqa vositasi emas, balki milliy madaniyatni saqlash va avlodlarga yetkazish mexanizmi sifatida baholanadi. V.A. Maslova tilni millatning madaniy kodi sifatida talqin qilib, lisoniy birliklar orqali xalq mentaliteti, qadriyatlar va tarixiy tajribasini aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi¹. Mazkur nazariy qarash onomastik birliklarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish uchun ham muhimdir. Chunki atoqli otlar muayyan shaxs yoki obyektga ajratib ko'rsatish bilan cheklanmay, nom yaratilgan davrning ijtimoiy munosabatlari, diniy tasavvurlari, etnik tarkibi va qadriyatlar tizimi haqida axborot beradi. Shu sababli onomastik birlikning mazmuni uning lug'aviy asosidan kengroq bo'lib, unda nominativ, tarixiy va madaniy ma'no qatlamlari birlashadi.

Onomastika muayyan tildagi atoqli otlar majmuini hamda ularning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Onomastik tizim antroponim, toponim, gidronim, etnonim, teonim, zoonim, kosmonim kabi bir necha tarkibiy guruhlardan tashkil topadi². Ushbu birliklarni lingvokulturologik tahlil qilishda ularning etimologiyasini aniqlashning o'zi yetarli emas. Nomning paydo bo'lish motivi, qo'llanish muhiti, xalq xotirasidagi talqini, tarixiy o'zgarishlari hamda hozirgi kommunikativ qiymati ham hisobga olinishi lozim. Demak, onomastik birlik madaniy axborotni jamlovchi murakkab lisoniy belgi sifatida namoyon bo'ladi.

Antroponimlar lingvokulturologik ma'lumotlarni yorqin ifodalovchi onomastik qatlamdir. E.A. Begmatov o'zbek antroponimiyasining qadimgi turkiy, fors-tojik va arabcha qatlamlardan tarkib topganini ko'rsatadi. Bunday tarkib xalqning uzoq davom etgan etnik, diniy va madaniy aloqalari bilan izohlanadi. Masalan, *Tursun, Turg'un, O'lmas, Izbosar, Umid, Tilakberdi, Sog'indiq* kabi ismlar ota-onaning farzandga nisbatan istagi, uning uzoq yashashi yoki avlod davomchisi bo'lishiga oid umidini ifodalaydi. *Sevinch, Quvonch, Suyunboy* singari antroponimlarda esa bola tug'ilishi bilan bog'liq oilaviy xursandchilik nomlash motiviga aylangan³. Bu misollar ismning oddiy identifikator emas, balki oilaning ruhiy holati va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi madaniy birlik ekanini ko'rsatadi.

Ayrim o'zbek ismlarida xalqning qadimgi himoyaviy qarashlari ham saqlangan. Begmatov keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, bolani yovuz kuchlardan yoki ko'z tegishidan asrash maqsadida *Adash, Bo'lakboy, Yengilmas, Asra, Temir, Tosh, Qalqon* singari ismlar qo'yilgan. *Sotiboldi, Topiboldi, Bo'ri, Bo'riboy* kabi nomlar esa bolani ramziy ravishda yashirish yoki himoyalashga asoslangan urf-odatlar bilan bog'langan. Hozirgi til egasi bunday ismlarning dastlabki magik vazifasini to'liq anglamasligi mumkin. Biroq nom tarkibida qadimgi e'tiqodning lisoniy izi saqlanib qoladi. Bu holat antroponimlarning tarixiy-madaniy xotira vositasi ekanini tasdiqlaydi.

O'zbek antroponimiyasining arabcha qatlami islom dini va musulmon madaniyatining ta'sirini ko'rsatadi.

¹ Maslova V.A. Lingvokulturologiya. - M.: Akademiya, 2001. - 208 s.

² Qilichev B. Onomastika. - Buxoro, 2023. - 180 b.

³ Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. - T.: Fan, 2013. - 264 b.

Islom dini tarqalgach, mahalliy nomlash an'alarida diniy-axloqiy mazmun kuchayib, arabcha ismlarning faol o'zlashishi yuz bergan. Natijada payg'ambarlar, diniy shaxslar, axloqiy fazilatlar va diniy tushunchalar bilan bog'liq nomlar antroponimik tizimdan mustahkam o'rin olgan. Shuning uchun *Muhammad, Abdulloh, Abdurahmon, Ibrohim, Yusuf, Solih* kabi ismlarni faqat o'zlashma qatlam namunasi deb baholash yetarli emas. Ular diniy mansublik, ma'naviy ibrat, ezgulik va barkamollik haqidagi qarashlarni ham ifodalaydi. Antroponimning lingvokulturologik mazmuni aynan shu assotsiativ qatlamda namoyon bo'ladi.

Toponimlar esa xalqning tarixiy-geografik tajribasini mujassamlashtiradi. T. Nafasov va V. Nafasova toponimlarni joylarning lisoniy ifodasi hamda xalq tarixining so'zdagi bayoni sifatida baholaydilar. Mualliflar keltirgan *Kattaqo'rg'on, Uchqo'rg'on, Qoraqo'rg'on, Toshqo'rg'on* kabi nomlarda obyektning hajmi, soni, tashqi belgisi yoki qurilish materiali aks etgan. Dastlab muayyan inshootni bildirgan *qo'rg'on* so'zi keyinchalik aholi punkti nomiga aylangan. Demak, toponimlarda xalqning makonni o'zlashtirish usuli, mudofaa inshootlari, shaharsozlik tajribasi va tabiiy sharoitni baholash mezonlari ifodalanadi.

Toponimik tizimda nom ko'chishi – tranzonimizatsiya hodisasi ham muhim o'rin tutadi. Masalan, *Sirdaryo* dastlab daryo nomi bo'lgan, keyinchalik viloyat, tuman, shahar, mahalla va ko'cha nomi sifatida qo'llana boshlagan. *Qorasuv, Oqdaryo, Yangiariq, Toshariq* singari gidronimlar ham suv havzasi nomidan aholi yashash joyi nomiga ko'chgan⁴. Ushbu hodisa suv manbalarining xalq hayotidagi xo'jalik, ekologik va hududiy ahamiyatini ko'rsatadi. Suv obyektining nomi yangi manzil nomiga aylanishi natijasida tarixiy nom saqlanib qoladi va hududiy xotiraning uzluksizligi ta'minlanadi.

Etnonim va etnotoponimlarda xalqning etnik tarixi aks etadi. *Qatag'on, Mang'it, Nayman, Minglar, Saroy, Arabxona* kabi joy nomlari muayyan urug', qabila yoki etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi bilan aloqadordir. B. Qilichev etnotoponimlar etnonimning bevosita joy nomiga aylanishi yoki etnik birlikning boshqa komponent bilan birikishi orqali shakllanishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, *o'zbek, qirg'iz, qozoq, qo'ng'iroq, qipchoq, qangli* kabi qadimiy etnonimlarning etimologiyasi yuzasidan turli qarashlar mavjudligi, ayrim izohlar esa hali uzil-kesil hal etilmaganligi qayd etiladi. Binobarin, lingvokulturologik tahlilda xalq etimologiyasini ilmiy etimologiya bilan tenglashtirish mumkin emas. Har bir talqin yozma manba, tarixiy fonetika, sheva materiallari va etnografik dalillar bilan tekshirilishi kerak.

Etnotoponimlarning hududiy tarqalishi migratsiya va etnik aloqalarni aniqlashga ham xizmat qiladi. Quyi Zarafshon hududida *Janapar, Urganji, Chandir* kabi nomlarning chekka qishloqlarda, *Saroy, Arabxona, Nayman, Minglar* kabi nomlarning esa shahar markazi yoki unga yaqin joylarda uchrashi areal tadqiqot uchun muhim material beradi. Etnotoponimlarni hududiy usulda o'rganish tilshunoslik bilan birga tarix, etnografiya va arxeologiya uchun ham daliliy ma'lumot taqdim etadi. Shunday qilib, joy nomi ayrim hollarda yozma hujjatlarda qayd etilmagan etnik jarayonlarning lisoniy belgisi vazifasini bajaradi.

Tahlil natijasida onomastik birliklarning madaniy mazmuni uch asosiy qatlamdan tashkil topishi aniqlandi. Birinchi qatlam nomning lug'aviy-etimologik asosi, ikkinchisi nomlashga sabab bo'lgan ijtimoiy yoki tabiiy motiv, uchinchi esa til jamoasi ongida shakllangan tarixiy-madaniy

⁴ Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. - T.: Yangi asr avlodi, 2007. - 88 b.

assotsiatsiyadir. Ushbu qatlamlardan faqat bittasiga tayanish nom mazmunini to'liq ochib bermaydi. Shu sababli onomastik birliklarni o'rganishda etimologik, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, areal va etnolingvistik usullarni birgalikda qo'llash zarur. Onomastik tadqiqotlarning tarix, etnografiya, geografiya, genealogiya va adabiyotshunoslik bilan uzviy bog'liqligi ham shundan kelib chiqadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari onomastik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy munosabatni ifodalovchi muhim lingvomadaniy vositalar ekanini ko'rsatdi. Antroponimlar, toponimlar, etnonimlar va gidronimlarda xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, urf-odatlar hamda qadriyatlar mujassamlashadi. Ularning semantik tuzilishi, nomlanish motivi va tarixiy taraqqiyotini kompleks tahlil qilish muayyan xalqning lisoniy manzarasini chuqur anglashga imkon beradi. Onomastik nomlarning ma'nosi faqat etimologik asos bilan cheklanmay, balki jamiyatdagi baholash mezonlari, ramziy tasavvurlar va jamoaviy xotira bilan ham belgilanadi. Shu sababli onomastik birliklarni lingvokulturologik yondashuv asosida o'rganish tarixiy nomlarni asrash, milliy o'zlikni anglash hamda nom berish jarayonlarida ilmiy va madaniy mezonlarni belgilashda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. - M.: Akademiya, 2001. - 208 s.
2. Qilichev B. Onomastika. - Buxoro, 2023. - 180 b.
3. Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. - T.: Fan, 2013. - 264 b.
4. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. - T.: Yangi asr avlodi, 2007. - 88 b.
5. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. - T.: O'zTAU, 2019. - 248 b.
6. Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. - T.: Fan, 2013. - 264 b.
7. Begmatov E.A., Uluqov N.M. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. - Namangan, 2006. - 103 b.
8. Uluqov N.M. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. - T.: Fan, 2008. - 192 b.
9. Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. - T.: O'qituvchi, 1977. - 104 b.
10. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. - T.: Fan, 1985. - 104 b.
11. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi masalalari. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2011. - 112 b.